

сил безпосередньо примножувати козацьку славу, вони оспівували її й передавали нащадкам у піснях та легендах, які завдяки цьому дійшли до нашого часу. Саме кобза чи бандура, нарівні зі списом та шаблею, стали символами українського козацтва та втілені на славнозвісній картині «Козак Мамай», яка у XVIII – XIX ст. була чи не в кожній українській хаті.

Таким чином, українське козацтво прославалося не лише своєю мілітарною силою та волелюбністю, створивши в епоху Середньовіччя власну державу з демократичним республіканським устроєм, а й потужним культурним надбанням. Освіченість та наукові знання, музика та пісня, театр та живопис – основні чесноти та уподобання, які були повсякденними супутниками козаків як на війні, так і на відпочинку. Їхні здобутки на цьому поприщі, разом із традиційною набожністю та добродійністю, були відзначені сучасниками й стали візитною карткою всієї України – країни козаків.

Ольга Грель (Хмельницький),
молодший науковий співробітник відділу історії
КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей»

Населені пункти на території сучасного Летичівського району, що згадуються у документах XV століття

Одним із двадцяти районів Хмельницької області є Летичівський район, який утворено в 1923 р. після ліквідації повітів колишньої російської імперії. Районний центр – смт Летичів, де проживає 11 тис. чол. Відстань до обласного центру – 51 км. Летичівський район розташований у східній частині Хмельницької області, межує з Літинським районом Вінницької області, Деражнянським, Хмельницьким та Старосинявським районами Хмельницької області. Більша частина Летичівського району розташована в лісостеповій зоні Волино-Подільської височини, місцевість горбиста, розсічена річками Південний Буг, Вовк, Бужок, Згар, Фоса та ровами і балками. Водяне дзеркало річок та ставків – 1469 га. Загальна площа району становить 95136 га. На території району, станом на 2003 р., проживає 33,8 тис. чол. [1, 9]. До складу району входять 58 населених пунктів, об'єднаних у 3 селищних та 19 сільських рад.

Під час вивчення історії населених пунктів цього району (як і багатьох інших районів) у літературі знаходимо потрібну нам інформацію, але майже ніколи не маємо посилання на першоджерело, на документ, що підтвердив би подані дані. До таких джерел, що розкривають історію Хмельницької області, належать «Історія міст та сіл УРСР. Хмельницька область» (1971) [2] і «Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Летичівського району» (2003) [1].

Посилання на конкретний документ є важливим чинником, наприклад, при визначенні першої згадки про населений пункт. Найбільше інформації

можна отримати з літописів, архівних документів та з документів, вміщених у «Архів Юго-Западной России». Це різні види грамот, записи судових та міських книг, договори та ін. Окрему групу складає картографічний матеріал, з якого можна простежити зміну назви, або й взагалі появу населених пунктів.

В процесі дослідження історії Летичівського району звернемо увагу на поселення, утворені в XV столітті. Доцільно розпочати з районного центру.

Селище міського типу **Летичів** належить до давніх поселень Поділля. Існує думка, що він заснований ще Коріатовичами, коли було вигнано татар з Поділля [3]. Проте дата заснування конкретного населеного пункту може бути визначена або на підставі результатів археологічних досліджень у межах його території, або згідно з повідомленнями наративних джерел відповідного часу. Інформації щодо проведення розвідкових або стаціонарних археологічних досліджень на території історичної частини смт Летичів у наукових архівах і фондах Інституту археології Національної Академії наук України та КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей» не виявлено. Тому можемо спростувати надану Летичівською райдержадміністрацією [4] інформацію, що 1210 р. є роком заснування Летичева, оскільки це археологічно не підтверджено.

У відомих наративних джерелах, що висвітлюють події XII–XIII ст., топоніми «Летичів» або «Лещин» не згадуються. Так само документально не підтвердженими є 1211 р. [2] та 1265 р. [1]. Найбільш достовірною є опосередкована згадка про Летичів, як центр повіту у жалуваній грамоті польського короля Владислава-Ягайла землянину Франчку на с. Карачинці у Летичівському повіті від 19 лютого 1431 р.: «...sibi in et super villa Caraczince, in districtu Laticzoviensi sita» [5, 6-7]. Тому можемо стверджувати, що перші достовірні згадки про Летичів датовані 1431 р. [6].

Існує версія, що Летичів називався «Лещин», оскільки спочатку знаходився на лівому березі річки Вовк. Ця місцевість була багата на ліщину – лісовий горіх. Коли «Лещин» був зруйнований татарами, місцеві жителі переселилися на правий берег і назвали своє поселення Летичів [3, 415]. Проте навести конкретні документи, в яких згадується така назва, ми не можемо, тому що Є. Січинський не подає посилання на джерело. Можемо припустити, що це період до XV ст. На картах 1932 р. та 1890 р. знаходимо написання – Letyczew [7], Latyczow [8].

Проте найдавнішим поселенням Летичівського району є селище міського типу **Меджибіж**, яке розташоване у місці злиття двох річок – Буг та Бужок, від чого воно і отримало свою назву.

У середині XII ст. Київський літопис фіксує утворення першої адміністративної одиниці у Побужжі (Побожжі) – Божської волості. Ізяслав Мстиславич (великий князь київський у 1146–1149, 1150, 1151–1154 рр.), здобувши київський стіл, садить на волость («водивши...до хреста») Святослава Всеволодовича, що засвідчено записом 1146 р.: «...дав йому Божський і Межибоже, [всього] п'ять городів...» [9, 203]. Київський літопис

є першоджерелом у визначенні першої згадки про Меджибіж. Є. Сіцинський, очевидно, теж посилається на цей літопис, оскільки повідомляє, що перші історичні відомості про Меджибіж починаються з XII ст., коли він разом з відведеними йому поселеннями входив до складу одного з княжих наділів під назвою «Побожжя або Побужжя» [3, 540-546]. П. Батюшков подає таку саму інформацію [10, 11].

У XIX ст. Меджибіж належав до найкращих та найбільш упорядкованих містечок Поділля. Деякі кам'яні будинки своєю архітектурою вказують на давність забудови міста. На картах назва міста залишається без змін – Miedzyboz [7; 8], цікавим є написання на карті Подільського намісництва – Менжибож [11]. Дещо змінену назву наводить Є. Сіцинський – Межибужье [3].

Безпосередньо у XV ст., крім Летичева, у пізньосередньовічних документах згадується ще шість населених пунктів.

Село **Волосівці** південною частиною знаходиться на крутій височині, а північною – на похилій низині; ці частини села, розділені незначним струмком, що бере початок із ставу у східній частині та впадає у р. Бужок.

В Регестах та доповненнях до Актів Барського староства у документі, датованому 1493 р., знаходимо поселення Volossowcze: «V o l o s s o w c z e de duobus solvit» [12, 342], що дає підставу вважати цей рік часом першої писемної згадки про село.

Пізніше Волосівці згадуються в документах XVI ст., коли вони належали Сенявським, а потім ввійшли до складу Меджибізького ключа князів Чарторийських, які мали тут літню резиденцію та завод породистих коней. За участь останнього володаря цього поселення, князя Адама Чарторийського, у польському бунті 30-х років XIX ст. його власність була конфіскована до казни; в 1836 р. у Волосівцях було влаштовано військове поселення. Згідно з наказом керівництва, село було чітко розплановано, частина селян переселена на більш рівнинну місцевість, а частина переселена до Херсонської губернії, сюди ж переселили мешканців скасованого села Польові Михунки, яке знаходилося в декількох верстах від Волосовець. В 1865 р. село вступило у володіння «Палаты Государственных Имуществ», на початок XX ст. село зберегло тип військового поселення [3, 532–533].

Село **Буцні** (раніше – Буциївці) розміщене в пагорбистій місцевості на березі річки Згарка. В північній частині знаходиться досить великий став, в південній – велика долина, на території якої колись був став, тому частина села зі сторони цієї долини має назву «Заставки». У грамоті подільського старости Федора Бучацького (від 2 квітня 1450 р.), виданій Сими та Берлу Буцням, повідомляється, що їх викликано з Валахії, куди вони втекли з Поділля і підтверджується їх право на ряд сіл, серед яких є Бучновці (Buczniowce), пожалувані Великим князем Вітовтом і королем Владиславом: «Theodoricus de Buczacz, castellanus camenecensis et capitaneus generalis Podoliae. Significamus tenore praesentium, quod considerata constantia et fidelitate nobilium Symmae et Berlo olim nobilis Wasko Bucen, terrigenarii podoliensis, filiorum, qui propter gnaras seditiones, quae saepe huc in terris

Podoliae vigeabant ab insultu aemulorum, tum etiam propter quasdam iniurias, sibi illatas, secesserunt ad partes Valachiae, quos duximus de praedicta terra evocare, prout his literis nostris evocamus ad bona ipsorum haereditaria, dicta Waskowce, Iwanikowce in fluvio Derlo super uscie, Gruszowiec – super fluvio Morachva, Berladka – super fluvio Moraszka et wroczyisko Ladawa inter fluvios Przywosczenica et Ladawa, super uscie, nec non Bucznioyce et Mordyna sub sylvis Zhar, consistentia et iacentia in palatinatu Podoliae» [5, 19].

Згодом у 1523 р. ця місцевість була подарована Сигізмундом I якомусь Мартиничу та отримала назву «Урочище Мартинівці», а вже потім було названо Буцнівцями. Пізніше поселення перейшло до складу королівських маєтків. При Августі III в 1763 р. містечко Буцнівці відоме під новою назвою – «Подоліє» (так воно називалося до 1788 р. [3, 500-501]).

На картах знаходимо назви Bucznioyce [7], Bucny [8]. Згідно з сучасним адміністративно-територіальним поділом, назва села – Буцні [13].

У документах до XIX ст. село із назвою **Прилужне** не зустрічається, але якщо співвіднести місцезнаходження даного села на сучасній карті з картами, датованими другою половиною та кінцем XIX ст., то приблизно на місці цього села є поселення Мордино.

Із вищезгаданої грамоти подільського старости Федора Бучацького, виданої Симі та Берлу Буцням, дізнаємося, що разом з Бучновцями, пожалуваними Великим князем Вітовтом і королем Владиславом у 1450 р., згадується і Мордин [5, 18–19].

На картах маємо написання назви села як Mordyno [8], так і Mordyn [7]. Ще одну назву подає М. Крикун – Mordynia (Морденя), знайдену ним у люстрації 1565 р. [14, 308]. З якого часу село Мордино було перейменоване у Прилужне – невідомо.

Село **Голенищеве** розташоване в низовині на березі річки Згарок, що протікає у північній частині села. Знаходиться у 25 км на південний схід від Летичева [1, 151]. По всій довжині село розділене великим ставом на дві частини. За переказами, спочатку село називалося Калинівка. З давніх-давен село поділяється на три частини: Селище, Голенищев та Будриївка. Згідно з історичними джерелами, село Голенищеве відоме з кінця XV ст. (в описах замків 1494 р. називається «Ленищев») [3, 504]. Проте, в Регестах та доповненнях до Актів Барського староства населений пункт Holenyszczow датується 1493 р.: «H o l e n y s c h z o w de quindecim solvit» [12, 336]. На картах знаходимо написання Holeniszczow [7] та Goleniszczew [8].

Більша частина села **Голосків** знаходиться на правому низинному березі річки П. Буг. Село розташоване на колишньому поштовому шляху з Проскурова (сучасне місто Хмельницький) до Меджибожа [1, 158].

В Регестах та доповненнях до Актів Барського староства згадується поселення Holoszkow, датоване 1493 р.: «Holoszkow de septem Senko solvit» [12, 342]. Цей рік будемо вважати першою писемною згадкою про село Голосків.

Село зберегло давнє розпланування вулиць та розміщення селянської забудови по типу військових поселень. У XVII ст. Голосків входив до

складу маєтків Сенявських, від яких на поч. XVIII ст. перейшов до родини князів Чарторийських. В 30-х роках XIX ст. Голосків було відібрано у Адама Чарторийського за участь у польському повстанні та передано до відомства військового поселенського керівництва, яке віддало наказ перебудувати село на новому місці та переселити сюди частину населення із сусідніх сіл, а останнє повністю ліквідувати [3, 533-534]. В ці роки серед сіл, що припинили своє існування, було село Старий Голосків. Можемо припустити, що Holoszkow, згаданий у 1493 р. – це той самий Старий Голосків, який ліквідували. В наш час залишки цього поселення простежені археологами за 200 м північніше від сучасного села. Можемо зробити висновок, що сучасний Голосків був утворений після 30-х років XIX ст. і є нащадком старого Holoszkow.

У переліку географічних назв з Актів Барського староства XVII – XVIII ст. маємо ще одне написання назви села – Олосков [12, 456]. Про походження назви села існує декілька переказів. В одному з них розповідається, що село було сторожовим пунктом, з якого смолоскипами і дзвонами подавали сигнал («голос») для всіх сусідніх сіл під час татаротурецьких набігів. Почувши чи побачивши цей «голос», населення навколишніх сіл ховалося в лісах або ж утікало до Меджибізького замку. За іншою версією, на ґрунтах села дуже погано росли фруктові дерева, тому воно було не озеленене, тобто «голе» [1, 159; 2, 401].

Село **Ярославка** знаходиться на похилій місцевості, яка на заході межує з невеликим ставком річки Ворони, інакше – Жилечки або Гнилої, а з північно-східної—з великим Оноставським ставом на р. Бужок. Назва населеного пункту не змінювалася від часу його заснування, походить від засновника села – Ярослава [1, 261].

Найбільш ранню згадку про село знаходимо в Регестах та доповненнях до Актів Барського староства, коли у документі з переліком географічних назв, датованому 1493 р., маємо населений пункт Jaroslawka: «J a r o s l a w k a de quinque solvit» [12, 342].

При переліку димів у Летичівському повіті 1668 р. зазначено, що поселення Jaroslawka захоплене та спалене і у ньому залишилося лише сім димів: «W. Jaroslawka, do Miedzyboza teyze jey mc. paniey woiewodziney posessiey, poniewaz takze podczas Brailowskiey zwoiowana y spalona, ze tylko niektorzy z dobytkami w Miedzybozu zostali, gdzie na dymow siedm zostawac, wedlug juramentu, uznalismy» [15, 534].

За переказами, село спочатку знаходилося на іншому місці – на схилах яру на відстані у півверсти (1 верста дорівнює 1,067 км) від сучасного місцерозташування та входило до складу Меджибізького ключа князів Чарторийських. В 30-х роках XIX ст. село конфісковано до державної скарбниці; після перетворення у військове поселення частина селян переселена у Херсонську губернію, решта – на сучасне місце із побудовою села по типу військових поселень [3, 557].

Село **Горбасів** знаходиться на лівому низинному березі річки Буг, хоча невеличка частина поселення розміщена на його правому березі. За переказами, спочатку село розмішувалося північніше, біля села Івонинець (сучасне село Іванинці) та носило назву «Орлів Горб» [1, 175]. В іншому джерелі повідомляється, що село було розташоване на пагорбі, за 3 км північніше від теперішнього місця в урочищі «Горлів горб». На цій території виявлено поселення XII–XIII ст., а на деякій відстані від нього, у лісі,—залишки цвинтаря [16, 63]. Горбасів колись належав Летичівському замку та зустрічається в документах з кінця XV ст. (1494 р.) [3, 504]. На жаль, посилення на конкретний документ не подано. На картах [7, 8] цей населений пункт позначений як Gorbasow та Horbasow.

Література та джерела

1. Слободянюк П.Я., Дорош Г.О. Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Летичівського району. – Хмельницький, 2003. – 416 с.
2. Історія міст та сіл УРСР в 26 томах. Хмельницька область. / Ред. кол. П.Т.Троцько (голова) та інші; ред. кол. тому М. І. Мехеда (голова) та інші. – Київ, 1971. – 706 с.
3. Труды Подольского Епархиального Историко-Статистического Комитета: Приходы и церкви Подольской Епархии. Под редакцией священника Евфимия Сицинского. – Каменец-Подольский, 1901. – Выпуск 9.
4. Факс Управління культури, туризму та курортів Хмельницької обласної держадміністрації № 35 /07-05-1021/2010 від 28.05.2010 р.
5. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XV – XVI в. – Киев, 1893. – Ч. 8. – Т. 1.
6. Науковий архів КЗК «ХОКМ». – № 815.
7. Medzyboz [PAS 51 SLUP 45] / Wojskowy Instytut Geograficzny. 1:100000. – Warszawa, 1932.
8. Russland [45-49]. – Terrainschraffirune у Oberlt L Schlichtine, 1890.
9. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К., 1989. – 591 с.+ XVI.
10. Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание. – С.-Петербург, 1891.
11. Карта Подольского наместничества. // Атлас Российской империи, состоящий из 52 карт, изданный во граде св. Петра в лето 1796 года, в царствование Екатерины II. – СПб.: Тип. Сытина, 1796. – Арк. 46.
12. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского староства XVII – XVIII в. – Киев, 1894. – Ч. 8. – Т. 2.
13. Хмельницька область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 2007 року // Інформація ХОДА.
14. Крикун М. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях. Статті і матеріали. – Львів, 2011.–733 с.
15. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. Акты о заселении юго-западной России. – Киев, 1890. – Ч. 7. – Т. 2.

16. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – 224 с.

17. Латинско-русский словарь. Около 50000 слов. Изд. 2-е, переработ. и доп. – М., Русский язык, 1976. – 1096 с.

18. Польско-русский словарь. Около 35000 слов. Изд. 3-е, стереотип. – Москва – Варшава: Русский язык – Ведза Повшехна, 1980. – 840 с.

Юрій Ночовний (Полтава), аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

Малюнок-схема головної вулиці Лубен: маловідоме джерело історії ратушного міста Гетьманщини XVIII століття

На межі тисячоліть в українській історичній науці значно активізувалися історико-краєзнавчі дослідження, які базуються на ретельному вивченні архівних документів.

Питаннями історичного розвитку поселень доби Гетьманщини в дореволюційні часи займалися О. Лазаревський, Ф. Гумілевський, М. Арандаренко, Д. Багалій та ін. Монографічних досліджень окремих поселень виявлено мало. Серед них варто згадати праці О. Лазаревського про Батурин [10], І. Курилова про Ромни [8].

Про системи розселення XVII – XVIII ст. дають деяке уявлення видання історико-географічного характеру: «Записки о Полтавской губернии» М. Арандаренка [1], «Обозрение Румянцевской описи Малороссии» О. Лазаревського, опубліковані матеріали «Генерального следствия о маетностях» кількох лівобережних полків 1729 – 1731 рр. та «Черниговского наместничества топографическое описание» О. Шафонського [15].

У XX ст. історіографія українських міст збагатилася монографіями О. Компан «Міста України в другій половині XVII ст.» (1963) [9] та Л. Пляшко «Подорож до міста XVIII ст.» (1980) [12].

Сучасні дослідники приділяють увагу окремим містам Гетьманщини. Так, плани Глухова XVIII ст. дослідив В. Ленченко [11], Батурина — С. Дегтярьов [6]. Комплексні дослідження проводив В. Вечерський [4]. На важливості застосування картографічних джерел для всебічного дослідження процесів формування українських земель на основі територіально-демографічної статистики, їх заселення і господарського освоєння наголошує Б. Галкович [5].

Докладні плани міст на Лівобережжі почали складати лише з початку XVIII ст. для потреб централізованої московської влади. Розвиток картографії був пов'язаний із діяльністю західноєвропейських військових інженерів на російській службі [3, 20].

Перша відома нам серія топографічних планів міст Північного Лівобережжя пов'язана з подіями Північної війни і бойовими діями в Україні впродовж 1708 – 1709 рр.